

У березні виповнилося 60 років доктору філологічних наук, професору, завідувачу кафедри української літератури Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, директору Східного філіалу Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, автору понад 300 наукових праць (зокрема 7 монографій, понад 20 підручників і навчальних посібників) Олександрю Андрійовичу Галичу.

Редакція журналу щиро вітає свого постійного автора з ювілеєм і зичить йому міцного здоров'я, цікавих творчих задумів і успішного їх здійснення.

Олександр Галич

ОЛЕКСАНДР КОНДРАТЬЄВ І УКРАЇНА

У статті розглядається український період життя призабутого російського письменника-емігранта, представника літератури Срібного віку Олександра Кондратьєва. Аналізуються твори, написані ним на Рівненщині, зокрема демонологічний роман "На берегах Ярини", а також поезії, що ввійшли до збірки "Слов'янські боги".

Ключові слова: Срібний вік, міфопоетика, демонологія, роман, лірика.

Oleksandr Halych. Alexander Kondratyev and Ukraine

This article focuses upon the Ukrainian period of life of a half-forgotten Russian emigrant writer and a representative of Russian "Silver Age" literature Alexander Kondratyev. The objects of the present analysis are his works written in Rivne region, first of all his demonological novel "On the Banks of Yaryna" and his collected poems "Slavic Gods".

Key words: the Silver Age, mythopoetics, demonology, novel, lyric poetry.

Призабутий письменник, представник Срібного віку російської літератури Олександр Олексійович Кондратьєв (1876-1967) двадцять років прожив на Рівненщині, що в той час входила разом з іншими західноукраїнськими землями до складу Польщі.

Уродженець Петербурга, учень І.Анненського, однокурсник О.Блока, він стрімко ввійшов до літератури на початку ХХ ст. і став постаттю досить значною в історії російського письменства. Перша поетична збірка О.Кондратьєва "Вірші А.К." з'явилася 1905 року. Далі побачили світ міфологічний роман "Сатиресса" (1907), дві збірки міфологічних оповідань "Білий цап" (1908) і "Посмішка Ашери" (1911), збірка віршів "Чорна Венера" (1909). 1917 року надруковано книжку "Єлена. Драматичний епізод з часів Троянської війни". Слід зазначити, що 1912 року О.Кондратьєв спробував свої сили також на ниві літературознавства, внаслідок чого з'явилося його дослідження "Граф О.К.Толстой. Матеріали до історії життя та творчості". Усі ці видання були помічені тогочасною критикою. Батько письменника Олексій Кондратьєв також мав стосунок до літератури, він був відомим столичним книготорговцем, депутатом Державної Думи в Росії, згодом став політичним емігрантом.

Жовтневу революцію і прихід до влади більшовиків письменник не прийняв. Через політичні та ідеологічні розходження з новою владою він залишає російську столицю й перебирається до Криму, а звідти 1919 року переїжджає до с. Дорогобуж на Рівненщині, де був маєток його тещі Катерини Красовської. Тут минули 20 років його творчої діяльності. Разом із ним проживали дружина та діти — донька Олена та син Олексій.

Після встановлення Радянської влади в Західній Україні письменник зупинився на певний час у Варшаві (тут його спіткало горе — померла дружина), а згодом для О.Кондратьєва настали роки поневірянь. Він мешкає в Німеччині, Югославії та Швейцарії. Останнє десятиліття життя російського емігранта минуло у Сполучених Штатах Америки, куди його на схилі літ запросила донька.

Під час перебування на Рівненщині О.Кондратьєв співпрацював з місцевою пресою. Зокрема, у "Волынском слове" 1923 року з'явилися його рецензія на збірку Г.Іванова "Сади", некролог "Літературні втрати", присвячений пам'яті трьох видатних

російських поетів О.Блока, М.Гумільова та В.Брюсова, що незадовго до цього пішли з життя, проблемна стаття “Переоцінка цінностей”, в якій порушено питання про шляхи розвитку нової літератури у складних і суперечливих умовах ХХ століття.

Оглядаючи доробок російських письменників, що проживали в еміграції на території Польщі, М.Волковитський згадував і про О.Кондратьєва: “Зараз він живе в глушині, у маєтку, зрідка друкуючи вірші, весь віддавшись вивченню старовини, в якій він знаходить відгомін своїм містичним настроям, своїм пошукам” [1, 318].

Відомо, що, мешкаючи на Рівненщині, О.Кондратьєв займався також благодійною діяльністю. Як свідчить І.Куліш-Лукашевич, “Олександр Олексійович навчав на свої кошти товариша й однокласника свого сина Олексія, родина якого не мала змоги оплачувати навчання. Літні канікули цей юнак проводив у маєтку Кондратьєвих” [1, 321].

Письменник брав активну участь у роботі літературного гуртка в Рівному, засідання якого відвідували письменники Рівненщини, приїздили поети із Вільно, Варшави й навіть Києва. Його вірші друкувалися у Варшаві. Нерадісна доля емігранта визначала їхній дещо песимістичний характер, адже автор відчував, що назавжди втратив надію повернутися на рідні йому береги Неви, де він прожив перші 42 роки. В одному з таких творів ліричний герой О.Кондратьєва заявляє:

Наше я преходяще и тленно.
Неизменен и вечен Ты.
Наши жизни тщеславно-пусты,
Пред Тобою проходят мгновенно.
Память дней наших так коротка!
Всё времен унесет потоком.

Никакая скрижаль не крепка
Перед их пожирающим током.
Всё — как сон мимолетный иль дым
Перед ликом спокойным Твоим [1, 366].

І все ж найвизначнішим літературним досягненням рівненського періоду життя російського письменника став роман “На берегах Ярині”, виданий у Берліні 1930 року. На наш погляд, це перший демонологічний роман в історії російської літератури. Його прямими предтечами можна вважати деякі вірші О.Пушкіна, зокрема “Русалку”, низку повістей М.Гоголя, “Снігуроньку” О.Островського, твори О.Сомова, А.Ремізова. Не слід забувати й відомі твори зарубіжних авторів “Сон літньої ночі” В.Шекспіра, “Затоплений дзвін” Г.Гауптмана, “Русалочку” Г.Андерсена, “Балладину” Ю.Словацького, “Зачароване коло” Л.Ріделя, “Синього птаха” М.Метерлінка. А якщо врахувати той факт, що писався роман “На берегах Ярині” на українській землі, то, безумовно, слід згадати й “Лісову пісню” Лесі Українки, сюжет якої будується на волинських переказах і легендах, і, можливо, твори Г.Квітки-Основ’яненка, зокрема відому його повість “Конотопська відьма”, “Тіні забутих предків” М.Коцюбинського, “Мавку” І.Франка, “Казку старого млина” С.Черкасенка та ін. Помітно також, що О.Кондратьєв добре простудіював теоретичну працю М.Костомарова “Слов’янська міфологія”. Можливо, він був знайомий із фольклористичними працями М.Драгоманова, М.Сумцова, І.Франка, В.Гнатюка тощо.

Назва жанрового різновиду роману — демонологічний роман — походить від слова демон. “Демон (гр. demon) — 1. У давньогрецькій міфології нижче божество, що сприяє чи перешкоджає людині у здійсненні її намірів. 2. У християнстві — злий дух, диявол” [5, 158]. Міфологія різних народів, зокрема слов’янських, зберегла найменування багатьох демонів, злих духів, дияволів, що нібито живуть поруч з людьми, приносячи їм зло та нещастя. Звернення до відтворення різної нечисті, песимістичний пафос роману, вочевидь, можна пояснити емігрантськими умовами життя автора, що не принесли йому психологічного полегшення після перенесених страждань, пов’язаних із революцією та громадянською війною. Певна апокаліптичність, кризовість свідомості помітні в тексті твору.

Якщо петербурзькі міфологічні твори О.Кондратьєва базувалися на античній міфології, то “На берегах Ярині” — це вже добре вивчений слов’янський фольклор, майстерно інтерпретований у романі. Можна навіть стверджувати — український

фольклор, хоча сам автор національну приналежність міфів, легенд і переказів, що лягли в основу його твору, оминає, очевидно, вважаючи їх частиною російської культури. Письменник чудово розумів, яке місце у психології мешканців Рівненщини, що жили серед річок, лісів і боліт, посідали герої їхніх вірувань. Вони ніби репрезентували інший, не підпорядкований людині, самостійний паралельний світ, що нагадує людський, але живе за власними законами, не до кінця зрозумілими й непередбачуваними.

Звернення О.Кондратьєва до міфології, навіть демонології не є чимось незвичним, адже, як твердить Є.Мелетинський, міфологія як ідеологічна домінанта первісної синкретичної культури складає “грунт” і “арсенал” мистецтва взагалі та словесного мистецтва зокрема; в основному позаобрядовий переказ міфів — це те зерно, з якого безпосередньо виростає епічний, тобто оповідальний, рід словесності [див.: 3, 19]. І хоча події роману відбуваються на українських просторах, про що свідчить прозоро змінена назва річки, на берегах якої живуть і діють його герої (Яринь — Горинь), українське рідко коли проглядається в тексті, хіба там, де згадується, що село має два кутки, на одному живуть росіяни, на іншому — українці, а одна з головних героїнь Аксюта зрідка називалася в мові селян на місцевий лад Оксаною: “Перехрестись, Оксаня! Заспокойся! Та скажи, що таке трапилось з тобою?! — говорила знахарка, марно намагаючись домогтися від дівчинки відповіді” [1, 218; тут і далі переклад роману наш. — *О.Г.*]. Або в іншому місці: “На хохлацькому кінці села земляні долівки посипані були жовтим пісочком, поверх якого накиданий був очерет. Ретельно вимиті були разом зі столами й скамейками дерев’яні підлоги кацапського кінця” [1, 34-35].

Цікавою є міфопоетика роману “На берегах Ярині”. Як і властиво цьому великому епічному жанру, твір має декілька сюжетних ліній, переважна більшість з яких замикається на історіях із життя різної нечисті, що населяє Яринь та її околиці; багато героїв, розгалужені часовий і просторовий світи. Один із засадничих образів — Водяник, що згідно з народними повір’ями мав людський вигляд, але огидні жаб’ячі лапи. М.Костомаров зазначав: “До злих водних істот зараховувалися... водяні і болотяні, котрі перекидають човни, заманюють людей на погибель, розривають греблі, ламають млини” [2, 228]. У творі російського письменника Водяник постає в еволюційному розвитку. Спершу це досить старий, але впевнений у собі господар річки, якому належали русалки, що колись були звичайними дівчатами, але, утопившись, перетворилися на мешканців підводного царства Водяника. Кожна утоплениця обов’язково ставала тимчасовою дружиною свого повелителя: “Кожна нова, що покірно ставала його дружиною, молода русалка вносила на певний час розмаїття в дещо нудне життя старого” [1, 10]. Щоправда, згодом “русалки з року в рік ставали тонкішими, легшими і, на кінець, зовсім кудись зникали з дна глибокої Ярині” [1, 10].

Водяник мав товариша — давнього слов’янського ідола, якого вважав своїм найкращим порадиником. Саме з ним володар річкового дна любив поговорити “про давні й нові часи” [1, 9]. Багато років скинутий ідол лежав, заплутавшись у корінні біля берега, аж поки хвилі не докотили його до володінь Водяника. Пам’ять дубового ідола зберегла часи, коли “очолювані служителем ворожої йому віри, увірвалися в заборонену огорожу люди з сокирами, підрубали йому міцні ноги, що стояли на вкопаному в землю товстому дубовому стволі, звалили на землю, зняли з шиї дорогоцінну гривню, вирвали золоті вуси та відірвали срібну довгу бороду, тонкі ниті якої знаменували дощові небесні краплі, що падали на землю” [1, 13]. Знайомлячи читачів із цим героєм, О.Кондратьєв, по суті, через збережену на генетичному рівні пам’ять веде мову про ліквідацію язичницької віри в Київській Русі й запровадженні вогнем і мечем християнства.

Помічником Водяника був чорнобородий утопленик, якого колись звали Петро Анкудинович, або просто Пётра. Він жив на кращій території й мав таємне доручення господаря стежити за підлеглими й доповідати про всі їхні вчинки. Виконуючи чергове розпорядження господаря, Чорнобородий потрапив до володінь господаря лісу Зеленого Козла, який керував бісами та іншою лісовою нечистю. О.Кондратьєв

докладно знайомить читачів із демонологічним життям мешканців лісу, відбиваючи уявлення про нього населення поліського краю.

Нову русалку, що має стати за дружину Водяникові, звали Горпиною. Гуляючи вночі, вона разом з іншими русалками одного разу потрапила у володіння іншої нечисті, Польовика. Письменник не забуває докладно передати уявлення місцевих мешканців про демонів ланів. До того ж, окрім прямих авторських описів, автор широко користується непрямими характеристиками. Так, із розмови русалок Горпина дізналася, що Польовик має свиту, яка ніби “озимина з вівса, то зеленню, то сріблом переливається. Волосся дибом, як шапка стирчить, теж зелене. А обличчя — як пісок...” [1, 18].

Болотна нечисть мала свого царька Болотника, чия дружина, “товстобедра Мариська несподівано для всіх народила замість чортеня — людського, жіночої статі, малюка” [1, 59], стане одним з основних образів роману. Аксюта, Ксанька, так назвуть у селі дівчинку, згодом пройде науку в сільських відьом і спробує повернутися в ту стихію, звідки вона прийшла в людський світ, бо серед людей їй було некомфортно й тісно. Вона покінчить життя самогубством, кинувшись “вниз головою в Яринь” [1, 220], де знайде вічний спокій в обіймах матері Мариськи. Саме ця героїня, Мариська, стане перешкодою для безмежного царювання Водяника і, врешті рещт, посяде його місце, нахваляючись, що вона тепер у річці “повна господиня” [1, 143].

Відтворюючи повір'я та звичаї східних слов'ян, О.Кондратьєв згадає імена десятків їхніх богів: “Давно вже зняті були хліби і, виконуючи давній обряд, відкаталися баби серед зжатоного поля, випрямляючи спину й приспівуючи: “Жнивка, Жнивка, віддай мені силку”, ніби бажаючи отримати силу назад, якщо не від зниклої в невідому далину богині Жниви, то від уцілілої ще у віруваннях народних давньої Матері Землі. Відтанцювали голі дівчата нічний таємний танок на честь увінчаної необлітаючим вінком Маковеї... З Успенського дня уже “засинає” Червоне Сонечко, царствена небесна богиня, яку росіяни звать “Червоне літо”, а давні греки називали прекрасною Лето, мати Дажбога і Місячної богині, покровительки наречених і полювання Літниць-Дзевани-Діани” [1, 29]. Автор уміло оперує іменами слов'янських богів — Цар Грім, Добра богиня Стригальниця або Овечниця, Мара-Марена, Ляд, що “в казках зберіг ім'я Мороза” [1, 31], а також демонів завірюхи — Куряви, Кручі, Завірюхи, Пурги, Бурану і Метелиці.

Цікавий також образ Гуменика, “істоти схожої на домовика, але такої, що проживає в повітці чи клуні” [1, 36]. Сільські дівчата (у романі О.Кондратьєва — це Матрунька та Зінка) часто бігали до нього, щоб дізнатися про майбутнє: “Дідусь Гуменик повинен був погладити їм тіло, у випадку щасливого заміжжя — м'якою пушистою долонею, і жорсткою — якщо заміжжя дівчини буде нещасливим” [1, 36]. Розмова дівчат про Гуменика викликала спогади дівчат і парубків про гумених бісів. Їхні розповіді так налякали молодь, що багато з них почали боятися виходити з дому в сутінках.

Добрим, але лінивим демоном постає в романі Домовик, що жив у родині мужика Іпата Савельєва. Його лінощами користувалася відьма Аніска, що “пробиралася часом до хліва й видоювала корів” [1, 42]. У дусі народних переказів автор відтворює взаємини Домовика та відьми, їхню постійну боротьбу за територію, марні намагання старого оволодіти молодою відьмою. Аніска зневажливо ставилася до ластошів Домовика, їй набагато більше подобався Вогняний Змій, нечисть, могутніша за доброго демона.

Однією з головних героїнь роману поряд з іншою нечистю стає русалка Горпина, утоплениця з села Заріцького, чия історія становить окрему, найбільш психологічно вмотивовану сюжетну лінію роману. Після смерті вона часто відвідує втрачену домівку, спостерігає за обрядом відпуску власної душі: “На четвертий ранок народження божича, ще засвітла, вимели господині начисто підлогу і винесли сміття на середину двору. Там лежала вже заготовлена раніше купа соломи, яку стара, мати господині, або взагалі старша жінка в домі, повинна запалити гарячою тріскою. Вогонь, що піднісся догори, відігріває душі померлих, що відлітають

назад до темних могил. Разом за іншими помчала, віднесена вітром, і знову опустилася на дно Ярині незрима смутна тінь потонулої Горпини” [1, 35-36].

Навіть ставши русалкою, Горпина не забуває свого коханого Максима, “із-за якого позбавилася радощів життя, того, з ким ділила колись першу пристрасть, того, хто познайомив її з мукою відчаю” [1, 55]. О.Кондратьєв, виписуючи цю сюжетну лінію, прагне показати, що Максиму не до вподоби відвідування русалки. Він шукає захисту у знахарки Праскухи, однак та не поспішає йому допомагати, і тоді парубок знаходить підтримку у відьми Аніски: “Чорнобрива молода відьма поставилася до Максима з великою увагою” [1, 56]. Він став проводити ночі з відьмою: “Погана слава Аніски, як відьми, чомусь не страшила Максима, і він навіть просив кілька разів свою нову подругу не приховувати від нього свого мистецтва” [1, 91].

Демонологічний роман О.Кондратьєва виразно поетичний. Автор надзвичайно образно, у народному дусі відтворює картини природи поліського краю, яка постає одухотвореною, сповненою краси й життя: “Під спів жайворонків нечутними кроками йшла по ще вологому лону землі царівна Весна. Під легкими ногами її пробивалася соковита зелена травиця і виростали перші квіти. Радуючись їм, посміхалася богиня, і від щасливої посмішки її розпускалися білим квітом вишні з черешнями, сильніше пахли темні і світлі фіалки. Спочатку боязко, потім все сміливіше й голосніше заспівав співець Весни Соловей, що став колись заради прекрасної богині сіренькою пташкою. Зашуміли першим листям, шепочучись поміж собою, дерева. Всі дрібні тварини, мурашки, мухи, жуки, що спали довгу зиму в темних дуплах і під корою дерев, пробуджувалися після довгої сплячки й виповзали поклонитися богині” [1, 49]. Л.Скупейко стосовно “Лісової пісні” Лесі Українки зауважив, що “природа, вписуючись у міфопоетичну картину світу, наділяється самодостатністю й екзистенційною безкінечністю” [4, 48]. Аналогічного висновку можна дійти й щодо твору О.Кондратьєва. Його річка, ліс, болото, галявина, село – це специфічна міфологічна схема, що відтворює уявлення мешканців українського Полісся про будову світу, де легенда, міф, вигадка, фантазія й реалістична правда життя прагнуть знайти гармонію.

Демонологія О.Кондратьєва сповнена іронії, гумору. Він докладно зупиняється на описі побуту своїх героїв – як тих, що складають реальний світ мешканців Полісся (це передусім виразні селянські типи – Максим, Іпат Савельєв, Сеня Волошкевич, Фекла, Антон, Федька Рижий та ін.), так і фантастичних істот, що населяють паралельний до людського простір. І хоча на перший погляд здається, що роман “На берегах Ярині” далекий від реалістичності в зображенні дійсності, насправді він достатньо реалістичний, оскільки передає уявлення про світ людей поліського краю, яких мало зачепили поступальний розвиток людської цивілізації, прагнення до урбанізації, технічного прогресу. Усі вони постають наївними дітьми природи. Очевидно, автору імпонували погляди французького просвітника Ж.Ж.Руссо про “природну людину”, не зіпсовану суспільством, як ідеал, до якого має прагнути людство.

Рівненський період життя О.Кондратьєва ознаменований також збіркою поезій “Слов’янські боги” (1936), кожен із віршів якої був присвячений одному зі слов’янських богів, що їхні імена донесла у ХХ століття генетична пам’ять пращурів. Важливий текст збірки – це вірш “Сварог”, присвячений верховному божеству наших прадідів, що вважається прабатьком усіх інших богів. М.Костомаров твердить: “Колись царював на землі Сварог (найвища істота, батько світла), [він] навчив людину мистецтву кувати й шлюбним зв’язкам; потім царював син його Даждьбог” [2, 202]. Сварог О.Кондратьєва постає як гордий, несхитний повелитель, творець світобудови, який бачить і знає все, що відбувається на землі й на небі:

Над небом и землей и адом властелин,
С повязкой на устах и на очах златою,
Стою в безмолвии. Не жди. Не удостою
Я прорицанием. Мне ваших десятин,

Еля, петухов — не нужно. Я один
 Из сонмища богов даров не жду. Струею
 Курений жреческих и тихою мольбою
 Довольствуюсь. Сварог уж длинный ряд годин
 Не смотрит на грехи людские. Пусть другие
 Карают вас. А мне наскучило карать,
 Давать вам знаменья, благословлять на рать...
 Земля постыла мне. Люблю небес круги я.
 В них плаваю, блажен, и не хочу взирать,
 Как корчатся тела закланные нагие [1, 226].

Інші поезії, а їх усього 69, відбивають уявлення східних слов'ян про різних богів — Волоса, бога тварин (“Блеющих пестрых стад считался я владыкой” [1, 227]), Перуна, князя богів, Стрибога, царя вітрів, інших богів — Трояна, Леля і Полеля тощо. Цікаво й те, що для всіх цих поезій О.Кондратьєв використовує класичну форму сонета, що надає їм певної урочистості та стрункості.

Останнім зблиском таланту О.Кондратьєва стала повість “Сни”, написана у Сполучених Штатах Америки. Письменник закінчив свій земний шлях 26 травня 1967 року у штаті Нью-Йорк. Дослідження ж його творчості лише розпочинається. Насамперед бажано було б мати хоча б колективну монографію про життя і творчість напівзабутого представника Срібного віку російської літератури, родинними зв'язками і двадцятирічним проживанням у добу міжвоєнної прямо пов'язаного з Україною. Докладніше хотілося б знати і про спілкування О.Кондратьєва з українськими письменниками, рівненськими й волинськими краєзнавцями, мешканцями Дорогобужа, від яких він засвоював невичерпні фольклорні скарби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кондратьев А. На берегах Ярыни. — Рівне, 2006.
2. Костомаров М. Слов'янська міфологія. — К., 1994.
3. Мелетинский Е. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. — М., 1986.
4. Скутейко Л. Міфопоетика “Лісової пісні” Лесі Українки. — К., 2006.
5. Словник іншомовних слів / Укл.: С.Морозов, Л.Шкарапута. — К., 2000.

м. Луганськ

Наші презентації

За часом, як за плугом / Упоряд. О.Сидоренко; за ред. Н.Сидоренко. — К.: Центр інновацій та розвитку, 2007. — 240 с.

Збірник присвячено 70-річчю життя та 50-річчю творчості письменника, журналіста, кіносценариста, лауреата Національної премії України ім. Т.Г.Шевченка, заслуженого діяча мистецтв України Миколи Шудрі. М.Шудря особистість багатогранна. Завдяки його зусиллям розкрито невідомі сторінки творчості Є.Маланюка, В.Симоненка, О.Довженка, Леся Курбаса, космолога О.Шаргея, відомого як Ю.Кондратюк, та багатьох інших геніїв нашої науки й культури. З вітальним словом до ювіляра завернулися його друзі, побратими, колеги — Б.Олійник, О.Дмитренко, Л.Череватенко, М.Ткач,

С.Плачинда, В.Горський та ін.

С.С.